DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-3-103-13
УДК 811.512.19'373'25'42:82:908

Бондаренко А.О.
Навчально-науковий інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРИЙОМ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОГО КОМЕНТАРЯ ЯК ЕКСПЛІКАЦІЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ У КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Анотація. Стаття присвячена маловивченій у лінгвістиці та перекладознавстві темі потенціалу перекладацького коментаря як способу експлікації культурологічних особливостей. У роботі вперше було проаналізовано примітки перекладача, як один із шляхів компенсації смислових втрат в українсько-кримськотатарському художньому перекладі. Основний тип перекладацького коментаря сформульовано як лінгвокраїнознавчий, до якого увійшло вісім тематичних підрозділів: історичні реалії, побутові реалії, назви фольклорних творів, іншомовна лексика, власні назви та термінологія, просторічні і зневажливо-жаргонні слова, релігійні терміни та гра слів. У розвідці доводиться, що саме перекладацький коментар розкриває для реципієнта перекладу ті «цеглинки сенсу», що складають зміст висловлювання, які додатково інтерпретуються у свідомості носіїв кожної мови, і є одним з основних шляхів уникнення смислових втрат при перекладі.

Ключові слова: перекладацький коментар, художній текст, лінгвокраїнознавство, культурно-маркована лексика, реалія.

Bondarenko Alina
Educational and Scientific Institute of Philology
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ACCEPTANCE OF TRANSLATION COMMENTARY AS AN EXPLICATION OF CULTUROLOGICAL FEATURES IN THE CRIMEAN TATAR LANGUAGE

Summary. Translation commentary as a way of explaining the culturological features of the people allows to overcome the barrier that arises in the absence of the recipient's conceptual base of certain culturally marked concepts. The translation commentary is also important because it compensates for the loss of meaning, mainly due to the pragmatics of the translated text. Preserving the pragmatics of the original text makes the translation adequate, because differences in the social, cultural and psychological life of readers of the source text and the translated text can cause distortion of the reaction that the author intends to cause the literary text. The article is devoted to the topic of the potential of translation commentary as a way of explicating culturological peculiarities, which is poorly studied in linguistics and translation studies. This raises controversy over their proper use, which sometimes leads to the transformation of a work of art into a set of notes, and the translation becomes surprisingly graphomaniac. For the first time, the translator's notes were analyzed as one of the ways to compensate for semantic losses in Ukrainian-Crimean Tatar literary translation. The main type of translation commentary is formulated as linguistic, which includes eight thematic sections: historical realities, everyday realities, names of folk songs, dances and melodies, foreign vocabulary, proper names and terminology, spatial and derogatory slang words, religious terms and puns. The article also argues that it is often the translation comment reveals to the recipient of the translation those "bricks of meaning" that make up the content of the utterance, which are further interpreted in the minds of native speakers of each language. In addition, translation commentary is one of the main ways to avoid semantic losses in translation. As for the scope of the translation commentary, scientific research has determined that it should include only those aspects that can help foreign readers better understand the cultural and historical background of a particular linguistic and cultural community.

Keywords: translation commentary, literary text, linguistics, culturally marked vocabulary, reality.

Постановка проблеми. Перекладацький коментар як спосіб експлікації культурологічних особливостей народу дозволяє подолати бар'єр, який виникає за відсутності у поняттєвій базі реципієнта тих чи інших культурно-маркованих понять. Значимість його полягає і в тому, що він компенсує втрати сенсу, пов'язані в основному з прагматикою тексту, що перекладається. У цьому плані він – незамінний. Саме збереження прагматики тексту-оригіналу робить переклад адекватним, адже розбіжності у соціальному, культурному та психологічному житті читачів вихідного тексту та тексту перекладу можуть стати причиною викривлення реакції, яку, за задумом автора, має викликати художній твір. Водночас у сучасному перекладознавстві (як і в сучасній лінгвістиці) функціональний аспект коментарів у перекладознавстві вивчено недостатньо [7, с. 405; 9, с. 183; 11, с. 171]. Це породжує суперечки щодо їхнього влучного використання, що часом призводить до перетворення художнього твору на набір приміток, а переклад стає напрочуд графоманським.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання перекладацького коментаря та проблем його використання підіймалося у деяких фундаментальних працях українських та зарубіжних дослідників, зокрема, О. Чередниченка, М. Гарбовського, С. Тер-Мінасової, Л. Венуті. Перекладацький коментар як один із допоміжних і водночас значущих засобів у багатоаспектному процесі діалога культур досліджувала А. Гусєва. Лінгво-культурологічні аспекти перекладацького коментарю вивчала О. Костікова, яка, зокрема, висвітлювала негативні сторони експліцитного характеру таких приміток. Серед останніх дослі-

© Бондаренко А.О., 2022

джень, присвячених темі, у роботі згадані праці О. Приймачок, Є. Леоненкової, О. Кочеткова.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність цієї наукової розвідки визначається недостатньою кількістю сучасних досліджень з теми перекладацького коментування, яке стало одним із загальноприйнятих способів передачі тих чи інших елементів твору у процесі перекладу художнього тексту, що співвідносяться з культурологічними чи історичними знаннями носія вихідної мови, а також загальною невивченістю цієї теми у кримськотатарському перекладознавстві.

Метою статті є аналіз випадків використання перекладацького коментаря у кримськотатарській мові як засобу компенсації смислових втрат під час перекладу українських художніх текстів з культурно-маркованою лексикою.

Виклад основного матеріалу. Український мовознавець та перекладач О. Чередниченко, переймаючи досвід американського історика та теоретика перекладу Л. Венуті, який першим у 1995 році почав використовувати терміни «форенізація» та «доместикація», притримується думки, що перекладач може або «переселити» читача у країну автора оригіналу, якомога більше наблизивши до нього свій переклад, або навпаки, може намагатися перемістити автора оригіналу в свою країну, і в цьому разі переклад буде віддаленішим від першотвору [14, с. 151].

Зазвичай саме перекладачі, які послуговуються стратегією «форенізації» («відчуження»), стикаються з необхідністю використання **перекладацького коментаря**, аби зберегти якомога більше реалій мови оригіналу та уникнути «збіднiння» перекладеного твору.

У «Літературознавчій енциклопедії» коментар трактується як «система пояснень (приміток) до тексту у художньому творі, науковому виданні, публікації документальних матеріалів, мемуарів, щоденників, спогадів» [10, с. 507]. Автори виділяють декілька типів коментарів: 1) текстологічний, що обґрунтовує ті чи інші прочитання тексту та його кон'юнктури (виправлення); 2) історико-літературний, що містить аналіз історичних засад твору; 3) біографічний, що пояснює сенс твору з огляду на життя його автора; 4) реальний (історичний), що містить інформацію про історичних постатей, пригаданих у тексті; 5) лінгвістичний, що пояснює особливості вживаної лексики та фразеології автора твору [10, с. 508].

Класифікація коментарів соціокультурного характеру, що враховує як мету коментаря, так і його лінгвокультурний потенціал, представлена також і в роботі С. Тер-Мінасової «Мова та міжкультурна комунікація», де автор поділяє коментарі, з одного боку, на соціокультурні (реальні) та мовні, з іншого – на енциклопедичні та дослідницькі (творчі) [12, с. 99–105].

Перекладацький коментар як один із допоміжних і водночас значущих засобів у багатоаспектному процесі діалога культур досліджувала А. Гусева. На її думку, адаптацію та перекладацький коментар слід розглядати «як два основні способи компенсації смислових втрат під час перекладу» [5, с. 4]. Науковиця зазначає, що вдаватися до перекладацького коментаря необхідно у тих випадках, коли передача сенсу у межах тексту виявляється неможливою. При цьому, насамперед, слід коментувати смислові інтертекстуальні елементи. Для того, аби коментар міг виконувати своє основне завдання – компенсувати сенс, який неможливо висловити в рамках тексту перекладу, – він повинен мати лінгвокраїнознавчий характер та бути контекстуально орієнтованим [5, с. 7].

Літературознавець, філолог-класик М. Гаспаров також з прихильністю писав: «Коментар – це переклад: переклад чужої культури мовою наших понять і почуттів» [4, с. 73]. Водночас, він зауважує, що коментар, крім дослідницьких завдань, виконує ще й просвітницькі. При цьому чим далі від читача коментована культура, тим більше вона потребує детального та систематичного опису [4, с. 73].

Проте серед вчених є й протилежні погляди на метод перекладацького коментування. Так, противники коментаря звинувачують перекладачів у «насильстві над текстом», полісемічність образів якого зникає через експліцитний характер приміток, що збіднюють смислову багатоплановість класичного твору, тим самим перешкоджаючи «множинності сприйняття». Останнє, зі свого боку, є «насильством над читачем», який замість того, щоб отримати задоволення від тексту, змушений постійно відволікатися на пояснювальні деталі [6, с. 133].

Місце розташування перекладацьких коментарів може відрізнятися. Часто коментарі у формі словничків чи приміток, можуть розміщуватися вже після самого перекладу твору [10, с. 507]. Проте у проаналізованих нами перекладах ми побачили, що кримськотатарські перекладачі найчастіше вдаються не до післятекстового, а до посторінкового типу коментарю у вигляді примітки, яка подається внизу до кожної сторінки.

Серед виділених нами тематичних груп перекладацьких коментарів, що зустрічаються у кримськотатарських перекладах українських художніх творів найрозповсюдженішими стала група лінгвокраїнознавчих коментарів, що пояснюється бажанням кримськотатарського перекладача передати своєму читачеві національно-культурні особливості народу мови оригіналу.

Таким чином, ми розподілили перекладацькі коментарі, що зустрічалися у текстах, за такими темами:

1) історичні реалії, які є природною частиною багатьох епічних творів.

Так, наприклад, історична лексика зустрічається у творі О. Довженка «Україна в огні», де «новопризначений **чорний отаман**» [3а, с. 341] у кримськотатарському перекладі «yañı tayin etilgen **qara ataman**» доповнюється енциклопедичним коментарем: *«Ukrainada 1917–1923 senelerinde 'qara atamanlar' degen bir aqıntı meydanğa kelgen edi. Şu qara atamanlar qara tüsteki bayraq altında halq akimiyeti mefküresi qorçalavını ilân eterek, anarhist ve kommunist ğayelerine qoltutqan ediler»* [3а, с. 360].

З одного боку, таке коментування може здаватися зайвим, адже перевантаження сторінок об'ємними примітками заважає комфортному читанню, а зацікавлені цим історичним періодом можуть зробити самостійний пошук. Проте офіційних обмежень, які б забороняли перекладачам додавати об'ємні енциклопедичні комен-

тарі, немає, отже все залежить від бажання інтерпретатора. Втім, зважаючи на територіальну близькість та взаємопов'язаність історії українців та кримських татар, такі коментарі завжди мають бути виваженими та виправданими;

2) побутові реалії з їхнім подальшим коментуванням трапляються у вірші Т. Шевченка «Катерина»: «**Жупан** надівають, А плакати – сором» [2a, с. 78] – «**Jupanını** kiyeler, Ağlamağa utanalar». Перекладацький коментар: *Жупан – Jupan (qaftan, üst kiyim)* [2a, с. 77]. Неперекладені елементи одягу зустрічаються й у творі С. Жадана «Ворошиловград»: «Він скинув теплу куртку, під якою в нього виявився **тільник**» [4a, с. 206] – «o, kurtkasını çıqardı, üstündeki **telnik** köründi». Коментар: *«deñizcige ait yolaqlı tüp kölmek»* [4a, с. 232]. У творі О. Довженка «Україна в огні» також присутні деякі перекладацькі коментарі реалій, притаманних українському побуту, як-от: «шаплик»: Василь скинув сорочку і став митися над **шапликом**» [3a, с. 334] – Vasıl kölmegini çıqardı ve **şçaplıq** üstünden egilip, yuvundı. Коментар: *«ağaçtan yasalğan, kesilgen metiy şekilde olğan bir savut»* [3a, с. 352]. У тому ж творі зустрічається слово «рядно»: «вона виймала з материної скрині нові **рядна**» [3a, с. 334] – o, anasınıñ sandığından **râdna** çıqardı». Коментар: *«çeşit çarşaflar, örtüler, kilimlerge aytıla»* [3a, с. 353]. Окрім того, О. Довженко у своєму творі використовує назву рослини, що часто зустрічається в українських піснях про нещасливе кохання, а також є символом любові та злагоди: «як гарно ти пахнеш **любистком**» [3a, с. 335] – «senden hoş **lübistok** qoqusı kele». Коментар: *«kerevizge beñzegen qoqulı ot»* [3a, с. 354]. Українські дівчата у давнину сполоскували волосся відваром любистку та вплітали цю символічну рослину у віночок;

3) назви фольклорних творів. Без жодних змін кримськотатарські перекладачі лишають у своїх перекладах назви українських народних пісень. Зазвичай назви лишаються транслітерованими з подальшим їхнім коментуванням. Наприклад, у перекладах Т. Шевченка трапляються такі: Співати **Гриця** [2a, с. 60] – **«Grıtsâ»** türküsini yırlamaq. Коментар: *««Oy, barma çoq Grıtsâğa...» halq yırı. Onı T. Şevçenko öz şiirlerinde sıq-sıq qullana»* [2a, с. 61]; **Пугача** співати [2a, с. 84] – **Puğaç** yırını aytmaq. Коментар *«halq yırı»* [2a, с. 85]; **Ісуса** співати [2a, с. 106] – **İsusnı** yırlamaq. Коментар: *«diniy yır, ya da psalma yırlamaq»* [2a, с. 107];

4) іншомовна лексика. Цікавим випадком є використання спотвореного іншомовного слова. Наприклад, у вже згаданому творі О. Довженка «Україна в огні» автор використовує ламану російську та німецьку мови: Здраствуй, матка! Харашо! [3a, с. 339] – Zdrastvuy matka! Haraşo! Коментар: «*Bozma rusçada: Meraba, anay! Yahşı»* [3a, с. 357]; ферцайєн біте [3a, с. 339] – fertsaye bitte. Коментар: *«Bozma almanca: Bağışlañız, lütfen»* [3a, с. 358]; Гальт! Гальт! [3a, с. 340] – Halt, halt! Коментар: *«alman tilinde. Tur! Toqta!»* [3a, с. 359]; Фатер! [3a, с. 343] – Fater! Коментар: *«alman tilinde: baba!»* [3a, с. 362]; Йа [3a, с. 344] – ya. Коментар: *«alman tilinde: ebet»* [3a, с. 363];

5) власні назви та термінологія. Прийом перекладацького коментування для передачі найменувань місцевості, людських прізвиськ та специфічної термінології використовують перекладачі збірки Б. Гуменюка «Вірші з війни» та романа С. Жадана «Ворошиловград»: назустріч мені виходить **Череп** – qarşıma **Çerep** kele. Коментар: *«baş tasa manasında insannıñ lağabı»* [1a, с. 66]; **міланіст** рушив до мене [4a, с. 200] – **milanist** menim tarafıma areket etti. Коментар: *«mında: 'Milan' futbol komandasına alâkalı»* [4a, с. 226]; попереду котився жовткового кольору **МТЗ** [4a, с. 219] – ögde sarı **MTZ** kele: Коментар: *«traktor»* [4a, с. 247]; вибиваючи йому з рук **Макарова** [4a, с. 220] – **Makarovnı** ellerinden alıp. Коментар: *«silâtıñ adı»* [4a, с. 248]; це **літерний поїзд**, браток [4a, с. 214] – bu **literli tren**, qardaşım. Коментар: *«yüksek itibarlı şahıslarnı, devlet memurlarnı, çoq emiyetli ve qıymetli yük taşımaq içün faydalanğan trendir»* [4a, с. 241];

6) просторічні та зневажливо-жаргонні слова, акцент на яких обов'язково має зберігатися при перекладі, позаяк нерідко автор використовує таку лексику як імпліцитну оцінну характеристику персонажа, у промові якого використовується конкретна лексична одиниця, чи демонстрацію особистої або загальнолюдської неприязні до описуваного: Ми не **гішпани**! Крий нас, боже [2a, с. 144] – Bizler **gişpan** degilmiz de. Коментар: *«ispan, ispaniyalı [T. Şevçenko ispan sözüni müstemlekeciler manasında qullana]»* [2a, с. 145]; Крий нас, боже, щоб крадене перекупать, як ті **жиди** [2a, с. 146] – qorçala, sen, bizni, Allam, hırsızlanğan şeyni **jidday** bizler satın alayıq da. *Коментар: «yeudiy kibi, yeudiday, çufutday»* [2a, с. 147]; **байстрюкові** на придане [2a, с. 146] – **baystrükniñkin** – qamçılarğa. Коментар: *«gayrınikâh evlâd; piç evlâd»* [2a, с. 147]; там всяка **кацапська** нечисть водиться – anda **katsaplarnıñ** çeşit alçaq püsüri tolu. Коментар: *«qaba: ruslar»* [1a, с. 15];

7) релігійні терміни. Непідготовленому кримськотатарському читачу перекладеного твору потрібні «підказки» й релігійного характеру, адже релігія є одним з невід'ємних компонентів культурного фонду народу: чернець [2a, с. 142] – çernets. Коментар: *«pravoslav kilsesiniñ hadimi»* [2a, с. 145]; каплиця [2a, с. 146] – kaplitsa. Коментар: *«pravoslaviyede kiçik ibadethane»* [2a, с. 149]; причасне вино – esrar şarabı. Коментар: *«hristianlarda diniy tedbirde faydalanğan içimlik»* [1a, с. 6]; проскурка – proskurka. Коментар: *«pravoslaviye diniy tedbirinde faydalanğan mahsus şekilde beyaz ötmek»* [1a, с. 25]; Покров – Pokrov. Коментар: *«Hristianlarda qayd etilgen bir kün»* [1a, с. 91]; пресвітер [4a, с. 199] – presviter. Коментар: *«pastor, ekseriy alda protestantlıq tereqiyatqa has olğan hristian cemiyetiniñ yolbaşçısı»* [4a, с. 224].

8) гра слів. Останнім типовим випадком, коли перекладацький коментар використовується у кримськотатарському перекладі, є вживання таких прийомів, як каламбур, гра слів: це саме той випадок, коли еквівалент у мові-рецепторі знайти досить складно, а деколи практично неможливо. Тоді перекладачі або вдаються до змін та вигадки власних влучних каламбурів, які були б зрозумілі реципієнту перекладу, або лишають запропонований автором варіант, подаючи свій коментар. Так, у Б. Гуменюка «**укроп** – чоловіча рослина» при перекладі потребує коментаря: «**taraqot** – aqaylar otu». Коментар: *«ukrainlerge ruslar tarafından taqılğan lağap»* [1a, с. 39]. Так само село у Доне-

цькій області Водяне потребує примітки перекладача: «У цій донецькій пустелі води немає, У цій донецькій пустелі нічого немає, окрім війни… дарма що село називається **Водяне**» – «Bu Donetsk çöllerinde suv yoq, Bu Donetsk çöllerinde iç bir şey yoq cenkten ğayrı... Köyniñ adı **Vodâne** nafile qoydılar». Коментар: *«suvlı demek»* [1a, с. 97]. Окрім того, не можна не згадати традицію кримських татар, зокрема у розмовній мові, вживати форенізми задля посилення комічного ефекту висловлювання: «maña **spokoy** yoq», «pomidornen ötmek – tatar **pitsası**» тощо.

У наведених вище прикладах часто простежується суб'єктивність перекладачів. За словами М. Гарбовського, переклад – це продукт індивідуального відображення якогось об'єкта дійсності [3, с. 460]. На наш погляд, те саме можна сказати і про авторські коментарі у художньому тексті. М. Гаспаров зазначає, що нейтрального коментаря, як і нейтрального перекладу немає: переклад починає інтерпретацію тексту, коментар її продовжує [4, с. 74]. Однак таке твердження навряд чи є актуальним для енциклопедичного коментаря або історичного посилання.

Висновки і пропозиції. Таким чином, на підставі цього дослідження можна відзначити, що насамперед перекладачеві слід зробити свій вибір, чи необхідний перекладацький коментар певної реалії чи поняття загалом. Безумовно, слід враховувати жанр та призначення тексту. Наприклад, фрагменти художніх творів, розміщені у підручниках чи навчальних посібниках, вочевидь, можуть і мають містити пояснювальні коментарі, тоді як при перекладі творів, призначених для широкого кола читачів, перекладач може вдаватися до інших прийомів, як-то адаптація, заміна, опущення та ін., якщо це, на його думку, не призводить до хибного розуміння ідеї автора. При цьому, необхідно брати до уваги авторську інтенцію при доборі формату коментаря, тобто обмежуватися лише дефініцією, якщо цього достатньо для того, щоб читач усвідомив значимість пояснюваного визначення. Щодо розміру коментаря, якщо можливо обмежитися кількома рядками, варто подавати коментар у вигляді виноски, щоб зайво не відволікати від читання. Якщо ж необхідний більш детальний коментар, то є сенс подати його наприкінці твору.

Заразом, серед недоліків коментування можна вказати часткову втрату ефекту, який отримують читачі тексту оригіналу. Адже зашифровані автором сенси викликають у носіїв певні асоціації, генеруючи додаткові значення.

Водночас, ми вбачаємо значний потенціал у прийомі перекладацького коментаря як специфічного засобу, за допомогою якого здійснюється діалог культур, що обумовлює необхідність його дослідження, адже переклад був і залишається потужним засобом спілкування між людьми, народами і культурами.

Список літератури:

1. Алексеева В. Н. Переводческий комментарий в художественном тексте. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. № 4. С. 211–213.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ : Перун, 2005. 1696 с.
3. Гарбовский Н. К. Теория перевода. Москва : Изд-во Московского университета, 2007. 544 с.
4. Гаспаров М. Л. Ю. М. Лотман и проблемы комментирования. *Новое литературное обозрение*. 2004. № 66. С. 70–74.
5. Гусева А. А. Интертекстуальность как переводческая проблема (на материале романа Дж. Джойса «Улисс» и его перевода на русский язык : автореф. дис. … канд. филолог. наук : 10.02.20. Москва, 2009. 20 с.
6. Костикова О. И. Лингво-культурологические аспекты переводческого комментария. Язык и культура. Лингвистика, поэтика, сравнительная культурология, теория перевода / под ред. Н. К. Гарбовского. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2001. С. 132–145.
7. Кочетков А. Н. Переводческие комментарии как интерпретация и конкретизация. *Евразийское Научное Объединение*. 2021. № 3–5(73). С. 405–409.
8. Куліш І. В. Терміни «форенізація» та «доместикація». Їх походження та місце в сучасній українській терміносистемі перекладознавства. *Текст. Контекст. Інтертекст (філологічні науки)*, МНУ імені В. О. Сухомлинського. 2017. № 2.
9. Леоненкова Е. Д. Переводческий комментарий: зло или необходимость? *Русский язык и культура в зеркале перевода*. 2019. № 1. С. 175–183.
10. Літературознавча енциклопедія : у 2-х томах / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. 608 с.
11. Приймачок О. І. Типи коментарів у перекладах Лесі Українки оповідань Івана Франка. *Лінгвостилістичні студії*. 2016. № 5. С. 171–180.
12. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва, 2000. 624 с.
13. Усеинов С. М. Русско-крымскотатарский словарь. Къырымтатарджарусча лугъат: 37 000 слов и словосочетаний. Симферополь, 2007. 640 с.
14. Чередниченко О. І. Про мову і переклад: мова в соціокультурному просторі, переклад як міжкультурна комунікація. Київ : Либідь, 2007. 248 с.
15. Venuti L. The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference. London and New York : Routledge, 1998. 210 p.
16. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. London; N.Y. : Routledge, 1995. 353 p.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Гуменюк Б. Вірші з війни / переклад з укр. М. Сафет. Київ : Ярославів Вал, 2015. 104 с.
2. Далекий і близький Шевченко (Узакъ ве якъын Шевченко) : пер. вибр. творів Т. Шевченка кримськотат. мовою / упоряд. В. М. Басиров. Сімферополь : Кримськотатарський ПЕН-клуб, 1999. 221 с.
3. Довженко О. Україна в огні / перекл. з укр. Т. Куртумеров, М. Чабанова / Кримський інжир. Чаїр: антологія / укладачі А. Аліев, А. Левкова. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. С. 327–363.

4. Жадан С. Ворошиловград / перекл. з укр. Т. Куртумеров, М. Чабанова / Кримський інжир. Деміpджі: антологія / укладачі А. Аліев, А. Левкова. Львів : Видавництво Старого Лева, 2020. С. 199–251.

References:

1. Alekseeva V. N. (2012) Perevodcheskij kommentarij v hudozhestvennom tekste [Translation commentary in a literary text]. *Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik*, no 4, pp. 211–213.
2. Busel V. T. (2005) *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Perun. (in Ukrainian).
3. Garbovskij N. K. (2007) *Teoriya perevoda* [Translation theory]. Moscow: Izd-vo Moskovskogo universiteta. (in Russian).
4. Gasparov M. L. (2004) Y. M. Lotman i problemy kommentirovaniya [Lotman and the problems of commenting]. *Novoe literaturnoe obozrenie*, no. 66, pp. 70–74.
5. Guseva A. A. (2009) *Intertekstual'nost' kak perevodcheskaya problema (na materiale romana Dzh. Dzhojsa «Uliss» i ego perevoda na russkij yazyk)* [Intertextuality as a translation problem (based on the novel by J. Joyce "Ulysses" and its translation into Russian]. Moscow. (in Russian)
6. Kostikova O. I. (2001) Lingvo-kul'turologicheskie aspekty perevodcheskogo kommentariya [Linguo-culturological aspects of translation commentary]. Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta. (in Russian)
7. Kochetkov A. N. (2021) Perevodcheskie kommentarii kak interpretaciya i konkretizaciya [Translation comments as interpretation and concretization]. *Evrazijskoe Nauchnoe Ob"edinenie*, no. 3–5(73), pp. 405–409.
8. Kulish I. V. (2017) Terminy «forenizatsiia» ta «domestykatsiia». Yikh pokhodzhennia ta mistse v suchasnii ukrainskii terminosystemi perekladoznavstva [The terms "forenization" and "domestication". Their origin and place in the modern Ukrainian terminology of translation studies]. *Tekst. Kontekst. Intertekst (filolohichni nauky), MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho*, no. 2.
9. Leonenkova E. D. (2019) Perevodcheskij kommentarij: zlo ili neobhodimost'? [Translation commentary: evil or necessity?]. *Russkij yazyk i kul'tura v zerkale perevoda,* no. 1, pp. 175–183.
10. Kovaliv Y. I. (2007) *Literaturoznavcha entsyklopediia* [Literary encyclopedia]. Kyiv: VTs «Akademiia». (in Ukrainian)
11. Pryimachok O. I. (2016) Typy komentariv u perekladakh Lesi Ukrainky opovidan Ivana Franka [Types of comments in Lesia Ukrainka's translations of Ivan Franko's stories]. *Linhvostylistychni studii*, no. 5, pp. 171–180.
12. Ter-Minasova S. G. (2000) *Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikaciya* [Language and intercultural communication]. Moscow. (in Russian)
13. Useinov S. M. (2007) *Russko-krymskotatarskij slovar'* [Russian-Crimean Tatar dictionary]. Simferopol'. (in Russian)
14. Cherednychenko O. I. (2007) *Pro movu i pereklad: mova v sotsiokulturnomu prostori, pereklad yak mizhkulturna komunikatsiia* [About language and translation: language in the socio-cultural space, translation as intercultural communication]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
15. Venuti L. (1998) The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference. London and New York: Routledge.
16. Venuti L. (1995) The Translator's Invisibility: A History of Translation. London; N.Y.: Routledge.

Textual references:

1. Humeniuk B. (2015) *Virshi z viiny* [Poems from the war] / pereklad z ukr. M. Safet. Kyiv: Yaroslaviv Val.
2. Basyrov V. M. (1999) *Dalekyi i blyzkyi Shevchenko* [Far and near Shevchenko] / per. vybr. tvoriv T. Shevchenka krymskotat. Simferopol. Simferopol: Krymskotatarskyi PEN-klub.
3. Dovzhenko O. (2021) *Ukraina v ohni* [Ukraine is on fire] / perekl. z ukr. T. Kurtumerov, M. Chabanova / Krymskyi inzhyr. Chair: antolohiia / ukladachi A. Aliiev, A. Levkova. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva.
4. Zhadan S. (2020) *Voroshylovhrad* [Voroshilovgrad] / perekl. z ukr. T. Kurtumerov, M. Chabanova / Krymskyi inzhyr. Demirdzhi: antolohiia / ukladachi A. Aliiev, A. Levkova. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva.